

KAMILA L. BOGUSZEWSKA, MAGDALENA BOGUSZEWSKA*

CONTEMPORARY THREATS TO SELECTED PALACE- -PARK COMPLEX OF THE ZAMOYSKI ENTAIL¹

PROBLEMATYKA WSPÓŁCZESNYCH ZAGROŻEŃ WYBRANYCH ZESPOŁÓW PAŁACOWO-PARKOWYCH ORDYNACJI ZAMOYSKIEJ

Abstract

The Zamoyski Entail was the 4th entail to be created in the lands of the Polish-Lithuanian Commonwealth. Its establishment is associated with Jan Zamoyski, Chancellor and Grand Crown Hetman. The Zamoyski family became the owners of the estates through its inheritance and purchase. They also erected their own residences, surrounded by park complexes. For example Klemensów founded by the 7th entailer Tomasz Zamoyski, Różanka on the Bug River with the no longer existent palace or the palace and park in Adampol, which currently houses a tuberculosis hospital. The purpose of the presented article is to present representative buildings of palace and park complexes of the entail as well as their spatial transformations especially resulting from defragmentation of garden complexes during the agrarian reform and the transition period. The research also analyses changes in ownership of palace and park complexes and their evolving functions. The article also attempts to describe the greatest threats, along with their characteristics and impact on the historic gardens belonging to the former Zamoyski Entail.

Keywords: Zamoyski Entail, palace-park complexes, transformation, defragmentation, change of function

Streszczenie

Ordynacja Zamoyska była czwartą utworzoną na ziemiach Rzeczypospolitej. Jej powstanie wiąże się z osobą Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana wielkiego koronnego. Ród Zamoyskich stawał się właścicielem majątków w wyniku dziedziczenia, a także zakupów. Wznosił również własne siedziby, którym towarzyszyły założenia parkowe. Jednym z takich przykładów był Klemensów, fundacji VII Ordynata Tomasza Zamoyskiego, Różanka nad Bugiem z niezachowanym obecnie budynkiem pałacu czy zespół pałacowo-parkowy w Adampolu, na którego terenie mieści się obecnie szpital przeciwgruźliczy. Celem niniejszego artykułu jest zaprezentowanie reprezentacyjnych obiektów założeń pałacowo-parkowych Ordynacji oraz ich przekształceń pod względem przestrzennym – defragmentacji kompozycji ogrodowej w wyniku reformy rolnej i transformacji ustrojowej. Pod uwagę wzięte zostaną także zmiany własności zespołów pałacowo-parkowych oraz pełnionych przez nie funkcji. W artykule podjęto też próbę opisania największych zagrożeń wraz z ich charakterystyką oraz wpływem na historyczne ogrody wchodzące w skład dawnej Ordynacji Zamoyskiej.

Słowa kluczowe: Ordynacja Zamoyska, założenia pałacowo-parkowe, przekształcenia, defragmentacja, zmiana funkcji

* PhD Eng. Arch. Kamila L. Boguszewska, Department of Landscape Architecture, Faculty of Horticulture and Landscape Architecture, University of Life Sciences in Lublin; MSc. Eng. Arch. Magdalena Boguszewska.

¹ Results of research on the palace-park complexes in Klemensów, Jabłoń and Adampol are presented based on Kamila Boguszewska's doctoral dissertation entitled *Architektura obiektów towarzyszących założeniom rezydencjonalnym w Polsce południowo-wschodniej (obszar Lubelszczyzny)* written under the supervision of PhD. DSc. Eng. Arch. Elżbieta Przesmycka, Assoc. Prof. at WUT, and defended at the Wrocław University of Technology in 2013.

1. Introduction

The Zamoyski Entail² was established in the lands of the Lublin Region in 1589 by decision of the General Sejm in Warsaw. Its founder was Jan Zamoyski acting then as Chancellor and Grand Crown Hetman³. Originally the Entail included four villages (Skokówka, Zdunów, Kalinowice and half of the village Pniówek) and two cities: Zamość and Tarnogród. Over the years, the area of the Entail grew. This happened through royal land grants, buyouts of indebted estates of the gentry, favourable family arrangements, as well as the four marriages of Jan Zamoyski himself⁴.

Already at the end of the first Entailer's life, the property had 6 cities and 23 villages with a total area of 3830.2 km²⁵ while in the 2nd half of the 18th century, the estate consisted of 10 towns and no less than 195 villages.

As a result of the third partition of Poland, the lands of the Entail which remained after the previous partitions were eventually put under Austrian rule⁶, which paradoxically guaranteed their stability and created prospects of further development. It was connected with the policy of the 10th entailer – Andrzej Zamoyski, which resulted in the recognition of the legal and territorial integrity of the Entail by the occupying authorities⁷.

Around the same time, new palace and park complexes were being built, whose residences served representative functions but also played the role of economic centres for the surrounding land estates. Palaces were often surrounded by extensive parks, which significantly complemented the estate. An example of this type of garden development is the palace and park in Klemensów, which was built by Tomasz Zamoyski in the years 1774-1776 and served as a summer residence⁸.

² Another name for Entail is the so-called majorat or fee-tail. Quoted from: A. Meleń, *Ordynacje w dawnej Polsce*, Lwów 1929, pp. 21-22. The Zamoyski Fee-Tail was the 4th entail established in the Polish-Lithuanian Commonwealth. The first three were founded in Lithuania in 1586 by the Radziwiłł family. These were the Nesvizh, Kletsk, and Olyka Entails. After the Zamoyski Entail (1586), four more fee-tails were established in the lands of the Crown by the following families: the Myszkowskis (1601), the Ostrogskis (1609), the Chreptowiczs (1648), and the Princes Sułkowski (1775). Quoted from: A. Meleń, *op. cit.*, pp. 10-15.

³ Entails were rather reluctantly established in the former Poland. The process involved the consent of the Polish parliament and brought a high degree of autonomy, as the estate was no longer subject to generally applicable laws and legal norms. Quoted from: A. Meleń, *op. cit.*, p. 19; R. Orłowski, *Dzieje dóbr Ordynacji Zamojskiej do końca Rzeczypospolitej szlacheckiej*, [in:] "Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin – Polonia", Sectio H, Vol. II, 8, 1968, p. 148.

⁴ A. Tarnawski, *Działalność gospodarcza Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana w kor. (1572-1605)*, Lwów 1935, p. 48.

⁵ The total area of the Zamoyski Entail was 3830 km². It included: 5 towns and 149 villages, the Podolia latifundium consisting of 5 towns and 50 villages with an area of 2615 km² and Crown lands with an area of 11 thousand 11 km² together with 12 towns and 612 villages (Quoted from: R. Maliszewska, *Historia rodu Zamoyskich*, [in:] *Zamoyscy w Jabłoni*, Stowarzyszenie Miłośników Ziemi Jabłońskiej w Jabłoni, Jabłoń 2010, p. 28).

⁶ R. Orłowski, *Szkice z dziejów Ordynacji Zamojskiej w XVIII wieku, polski wariant zachodnioeuropejskich dóbr rodzinnych*, Higher School of Management and Administration in Zamość, Zamość 2011, p. 26.

⁷ B. Kwiatkowski, *Folwarki Lubelszczyzny historia rozwoju i zabudowy*, Lublin University of Technology Press, Lublin 2012, pp. 66-68.

⁸ R. Aftanazy, *Dzieje rezydencji na dawnych Kresach Rzeczypospolitej*, Vol. II, Ossolineum, 1991-1997, pp. 292-305.

In addition to the newly built residences, the Zamoyski family also came into possession of property as a result of marriage or purchase. An example of this process is the palace and park estate in Różanka on the Bug River. The palace, built by the Pociiej family, became in 1798 the seat of the Włodawa line of the Zamoyski Entail through marriage of Zofia Czartoryska with Stanisław Kostka Zamoyski⁹. In 1915, the palace was destroyed and the seat of the Zamoyski family was moved to the nearby Adampol. Many elements were saved from the palace in Różanka, including marble fireplaces, sculptures and 13th-century stained glass, were used during the construction of the residence in Adampol¹⁰. Similarly, the palace and park in Jabłoń became property of the Zamoyski family only in 1884, and its neo-Gothic form is the result of its reconstruction in the years 1904-1905¹¹.

As a result of the decree of 1864 giving property rights to peasants in the lands of the Polish Kingdom¹², the area of the Entail shrank by more than half. The World War I and the Bolshevik war in 1920 made a significant impact on the Entail. As a result of military activity, many old complexes were destroyed or looted, and its definite end was sealed by the agrarian reform of 1944¹³, which is considered to be the final date of the largest landed estate of the Second Polish Republic.

2. Aim of the study

The main objective of this article is to discuss selected palace-park complexes of the Zamoyski Entail, their history, their state of conservation, and threats affecting their current condition. In addition, the study addresses the issue of dividing historical palace-park complexes, as well as changes in their ownership and functions.

3. Description of research

For the purpose of present research, both historical research and field studies were performed. The initial step involved preliminary archival research and a survey of cartographic sources. During field studies, photographic documentation and drawings were made, which allowed us to determine the state of conservation of the spatial layout of the complexes, including the buildings and landscape relationships in the studied palace-park complexes.

⁹ G. Rąkowski, *Polska egzotyczna II*, „Rewasz” Publishing House, Pruszków 2000, p. 146.

¹⁰ P.A. Czyż, *Zamoyscy na ziemiach włodawskich*, „Radzyński Rocznik Humanistyczny” [The Radzyń Humanities Yearbook], vol. 8, 2010, pp. 45-46.

¹¹ J. Żywicki, *Architektura neogotycka na Lubelszczyźnie*, idea media, Lublin 1998, p. 204.

¹² K. Pałubska, K. Pudelska, *Zmiany własnościowe i ich wpływ na stan zabytków i przekształcenia granic historycznych założeń parkowych Lubelszczyzny*, [in:] *Planowanie Krajobrazu wybrane zagadnienia*, University of Life Sciences in Lublin Press, 2013, p. 87. In 1864, tsarist authorities introduced in the Kingdom of Poland a decree, which granted freehold and “exempted peasants from any duties to the manor”, the result of which was the breaking up and economic ruin of many estates (Quoted from: E. Przesmycka, *Lubelszczyzna. Wielokulturowość osadnictwa, budownictwa i architektury*, Lublin 2008, p. 211).

¹³ All landed estates with the area exceeding 50 ha were broken up (Quoted from: E. Przesmycka, *op. cit.*, p. 212).

Results of this study made it possible to determine the threats faced by those historical park complexes. A description of the following four examples can be found below: Klemensów, Różanka, Adampol, and Jabłoń.

4. State of research

As of today, the Zamoyski Entail, especially its palace and park complexes have never been discussed in a single comprehensive monograph, although some complexes have been described in numerous articles and chapters of books. The first publications devoted to the residential complexes of the Lublin Region started to be published only in the interwar period.

One of the fundamental sources of information on palaces, manors and parks of the Lublin Region is the 11-volume publication by R. Aftanazy (1986-1993) *Dzieje Rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej [History of residences in the former borderlands of the Polish-Lithuanian Commonwealth]*. The work presents the history of the manor houses in the interfluvial area between the Vistula and the Bug rivers. Volume VI describes, inter alia, Klemensów and Łabunie, while Volume II of the work contains sections on the palace and park in Różanka.

Restoration and history of gardens in Poland were studied by G. Ciołek (1954), L.J. Bogdanowski, and Majdecki (1978). Garden complexes of the Lublin Region were studied by D. Fijałkowski (1983)¹⁴ and M. Kseniak, who authored numerous records of historical park greenery of the Lublin Region and the former Zamość Province. The most important publications by this author include *Parki i ogrody dworskie w województwie lubelskim [Manorial Parks and Gardens in the Lublin Region]* (1981, 1983).

The cultural heritage of the Zamoyski Entail and the estate itself were also discussed by A. Meleń (1929), J. Kubiak (1971), D. Kawalko (1986), H. Matławska (1991), J. Kowalczyk (2001), E. Maj (2003), R. Orłowski (1968, 2011), and B. Kwiatkowski (2012).

Significant input to the current state of knowledge of residential complexes of the Zamoyski Entail has been made by publications of local organisations and regional associations. In 2009, a book entitled *Jabłoń w historii i wspomnieniach [History and Memories of Jabłoń]*¹⁵ was published, followed a year later by the publication *Zamoyscy w Jabłoni [The Zamoyskis of Jabłoń]*¹⁶. Detailed studies of the figure of August Zamoyski can be found in the 2011 book entitled *W kręgu Augusta Zamoyskiego studia z historii sztuki w czterdziestą rocznicę śmierci artysty [In the milieu of August Zamoyski. Studies in art history published on the fortieth anniversary of the artist's death]*¹⁷.

¹⁴ D. Fijałkowski and M. Kseniak authored a publication *Parki wiejskie Lubelszczyzny. Stan, ochrona i rewitalizacja biocenotyczna*, PWN, Warszawa 1983, pp. 5-411. The book covers parks of the Lublin Region and discusses the bases of conservation procedures.

¹⁵ Publication under the imprint of the Community Centre of Culture in Jabłoń.

¹⁶ This publication was issued owing to the efforts of the Association of Enthusiasts of the Area of Jabłoń and the Lublin Branch of the Art Historians' Association in Lublin.

¹⁷ *W kręgu Augusta Zamoyskiego Studia z historii sztuki, w czterdziestą rocznicę śmierci artysty*, (ed.) L. Lameński and E. Błotnicka-Mazur, Community Centre of Culture in Jabłoń collaborating with the Association of Enthusiasts of the Area of Jabłoń in Jabłoń and the Lublin Branch of the Art Historians' Association in Lublin, Jabłoń 2011, pp. 1-132.

Problems of residential estates located in various parts of Poland were also studied by J. Kowalczyk (1959) and T.S. Jaroszewski (1970), A. Miłobędzki (1980, 1982), G. Balińska (1996, 2000, 2003, 2004), J. Żywicki (1998), L. Świetlicki (1999), I. Rolska-Boruch (1999, 2003), E. Przesmycka (2001, 2008)¹⁸, A.B. Brzozowski (2005), Z. Myczkowski, (2006, 2007, 2008), M. Jagiełło-Kołaczyk (2007), W. Brzezowski (2007, 2010), A. Łoś, (2008), J. Kalisz (2009), and A. Sypek, B. Sypek (2009). Research on problems of residential complexes was also included in several collective volumes edited by G. Michalska and D. Leszczyńska (2011), L. Lameński and E. Błotnicka-Mazur (2011), and E. Banasiewicz-Szykuła (2011).

Residential complexes have been objects of numerous conferences and seminars. One should mention the annual conference organised since the year 2000 at the Museum in Kozłówka devoted to the *Landed Gentry of the Lublin Region*, as well as the seminar on *Polish manor as a historical and cultural phenomenon*¹⁹. Scientific conferences on garden art and historical dendrology edited by A. Mitkowska, Z. Mirek and K. Hodor, and K. Łakomy supplement the knowledge of garden art.

5. Results

The palace and park in Jabłoń is located in north-eastern part of the Lublin Region. The first owners of the estate were the Połubiński family. The single-storey palace with neo-Gothic features was built around the year 1820. Around the same time, an English landscape garden was established to accompany the buildings. In 1884, the village Jabłoń became the property of the Zamoyski family, who decided to rebuild the palace in 1905. In its place, a representative residence in the English neo-Gothic style was created according to a design by Ferdynand Felner's studio in Vienna. Apart from the palace, an orangery, a chapel, a gate, and a guardhouse, a quarter-circular gallery was built to connect the existing outbuilding to the palace. In the park, a pheasantry and a lodge were also built²⁰. The area of the park accompanying the buildings exceeded seventy hectares²¹. It was redesigned by F. Szanior²².

As a result of the World War I, the palace and park in Jabłoń suffered extensive damage. However, the year 1944 brought its demise. The decree introducing agrarian reform meant that the estate became property of State Treasury. The palace and park complex was broken up. Woodlands and parks with the tree stand of historic importance became the property of

¹⁸ In 2001 in Lublin was published the book *Przeobrażenia zabudowy i krajobrazu miasteczek Lubelszczyzny* [*Transformation of building development and landscape of towns of the Lublin Region*]. E. Przesmycka also conducted research as part of her original research programme (Grant 4 T07F 014 27) – *Multicultural character of the architecture of south-eastern Poland*. Architecture of manorial farms was analysed in detail in Bartłomiej Kwiatkowski's doctoral dissertation written under the supervision of Elżbieta Przesmycka *Stan zachowania oraz metody rewitalizacji zabudowy folwarcznej Lubelszczyzny* [*State of conservation and methods of revitalization of manorial farm architecture of the Lublin Region*] (supervisory grant PB/1531/T07/2005/28). In 2008, Elżbieta Przesmycka published a monograph entitled *Lubelszczyzna. Wielokulturowość osadnictwa, budownictwa i architektury* [*The Lublin Region. Multicultural character of settlement, building development and architecture*].

¹⁹ The seminar is organised by the Association of Art Historians and the House of Creative Communities in Kielce.

²⁰ J. Żywicki, *op. cit.*, pp. 204-207.

²¹ *Ibidem*, p. 204.

²² D. Fijałkowski, M. Kseniak, *op. cit.*, p. 142.

the national holding State Forests, part of the historic stand was cleared while the naturalistic park itself in the immediate neighbourhood of the palace was stripped down to an area of 8 hectares²³. However, the compositional layout of the park was severely disrupted by the construction of the Wieprz – Krzna canal in the early 1960's. As a result of the implementation of this flagship project of the communist era in Poland, the naturalistic park's area decreased by almost 90 percent. The canal separated the palace complex from the eastern part of the park with the neo-Gothic church founded by the Zamoyski family. At the same time, many buildings of the manorial farm were demolished or rebuilt.

In the 1950's, the palace (east wing) served as an elementary school and then as an agricultural and technical secondary school. The building was destroyed by fire in 1968²⁴. Since the closing years of 1990's, the palace and the park have been in private hands. Renovation works are currently in progress (Ill. 1e).

In contrast to the palace and park in Jabłoń, life has been kinder to the manorial residence and park in Klemensów.

The palace-park complex was built from 1744-1746 by Tomasz Antoni Zamoyski for his son Klemens – the future 8th Entailer. The single-storey palace was built according to a design by Jan Andrzej Bem. The palace served as the summer residence of the Zamoyski family and later became a place of refuge where Klemens Zamoyski, suffering from lung disease, could come to recover his health (Ill. 1a).

The palace of Klemensów was surrounded on all sides by one of Poland's largest landscape parks. To this day, it is one of the largest garden estates in the Lublin Province, measuring almost 140 hectares. Originally, the park, which dates back to 1774, occupied an area of approximately 20 hectares and was maintained in the French style. The garden had a simple, regular arrangement along one compositional axis. On both sides of the palace, there were parterres and linden avenues. After 1820, the style of the park landscape was transformed, gradually increasing its area to 250 hectares, and even up to 327 ha in the interwar period. At that time, the parterres were transformed into vast lawns. New flower beds were also created. The park was characterized by a great variety of species of trees and shrubs. The area of the palace – park complex also housed a vegetable and fruit garden, as well as an orchard and a nursery of fruit trees and ornamental plants with a total area of 12 hectares²⁵.

During World War II, the condition of the park and the palace were both significantly deteriorated. The palace housed a German hospital. After the war, in turn, the palace and the park were used by the Franciscan Sisters, who ran an orphanage in the palace's building. Later, it housed a Social Welfare Home for Adults²⁶. In 2009, the institution was moved to a new building in Szczebrzeszyn. This was due to the inability to adapt the historic building of the palace to suit the needs of the disabled and elderly.

In the same year, the Zamość County Council consented to County Authorities donating part of the estate to the State Treasury²⁷. On the 19th August 2009, a decision was made to sell

²³ *Ibidem*, p. 142.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ R. Aftanazy, *op. cit.*, pp. 292-305.

²⁶ A. Przysada, *Historia zespołu pałacowo-parkowego* (Quoted after: <http://www.szczebrzeszyn.pl/2009/03/historia-zespołu-palacowo-parkowego> – access: 10.09.2014).

²⁷ A. Urbanowicz, *Klemensów wraca do Zamoyskich?*, [in:] “Tygodnik Zamojski”, 29 July 2009 (Quoted after: <http://www.tygodnikzamojski.pl/artykul/12750/klemensow-wraca-do-zamoyskich.html> – access: 07.06.2012).

the estate²⁸. The value of the complex was estimated at 5 million PLN, which aroused opposition from the heirs of the last Entailer, who demand the return of the palace and the park. To date, the situation of the estate has not changed. The palace still remains empty and gradually becomes dilapidated, while the buildings of the manorial farm are currently inhabited by about 35 families. In 2014, the Governor of the Lublin Province issued a decision prohibiting the sale of the palace and park in Klemensów.

The palace and park estate in Różanka met a different fate. At the moment, what remains of the entire complex are only fragments of the landscape park and buildings of the manorial farm. Ruins of its cellars bear testimony to the no longer existent palace.

The palace in Różanka was built from 1713-1716 and was probably designed by Józef Piola. It was owned at that time by Ludwik Pociąg. In 1798, Różanka on the Bug river became the seat of the Włodawa line of the Zamoyski Entail through marriage of Stanisław Kostka Zamoyski with Izabela's daughter, Zofia Czartoryska, who was dowered with the estate in Włodawa²⁹ (Ill. 1b-1c).

The estate in Różanka is located on the river's left bank, on a picturesque slope descending to the Bug river bed. The palace, built on a rectangular plan in the Italian style, had two-storey cellars. The roof of the building was tiled in blue and crowned with the coats of arms of the first owners. The garden accompanying the manor was originally made in the French style, with its layout mapping axes, and it featured rows of trimmed lime trees and flower parterres. From the side of the river, there were terraces integrated into the slope, whence one could walk double stairs down to the valley of the river. In the 19th century, the garden was transformed into an English landscape park with the help of the Swiss gardener Moeklin³⁰. In 1915, the palace was destroyed and the seat of the Zamoyski family was moved to the nearby Adampol³¹ (Ill. 1d).

Currently, the buildings in Różanka (former manorial farm) are in the hands of several owners. The spatial layout of the park was partially disrupted. The Bug river valley can now only be reached by footpaths. In the place where once stood the palace there are now remains of the palace cellars. In front of the once existent building, there is now a grass sports field occasionally used for teenage football games, fêtes and harvest festivals. The tree stand of the park is neglected and impoverished, although one can still encounter protected trees of historic importance on its premises. The park still features rhythmic fragments of chestnut tree rows that once marked the boundaries in the park's design³². Those boundaries had never been meticulously defined and they stretched along the Bug over long distances. At present, the areas adjacent to the park and located along the river valley belong to the care centre and the church, while the Bug river currently constitutes the present Polish state border (Ill. 2b).

After the loss of the palace in Różanka, in the years 1923-1927, another representative of the Zamoyski family – Konstanty began the construction of the hunting lodge in Adampol, a village near Włodawa. The palace was designed by Jan Koszczyc Witkiewicz. The predominant style of the building is Neo-Baroque and Russian Classicism. The complex consists

²⁸ The estimate included the palace, the value of all farm buildings, the park (136 hectares) and the garden (1.5 ha).

²⁹ G. Rąkowski, *op. cit.*, p. 146.

³⁰ R. Aftanazy, *op. cit.*, pp. 131-135.

³¹ A. Hucz, *Aktywność rodziny Zamoyskich z Włodawy*, [in:] *Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie*, the Zamoyski Museum in Kozłówka, Kozłówka 2001, p. 241.

³² D. Fijałkowski, M. Kseniak, *op. cit.*, p. 148.

of several buildings located around a courtyard, including, among others, an outbuilding, a terrace with a tower, and an orangery. Many elements saved from the palace in Różanka, including marble fireplaces, sculptures and thirteenth-century stained glass, were used during the construction of the palace in Adampol³³. Since 1946, the palace in Adampol has housed a tuberculosis sanatorium. The accompanying park has 1.5 hectares and it is located amongst oak and pine forests. The function of walking alleys is performed by tracks cut in the forest³⁴ (Ill. 2c).

6. Conclusions

The presented palace-park complexes in Adampol, Klemensów, Jabłoń and Różanka have undergone various transformations. They resulted from historical turmoil as in the case of the demolished palace in Różanka or conversions, which affected both parks and residences (Jabłoń, Klemensów).

The most noticeable transformations in spatial layouts are associated with changes in the function and the ownership of the complex. The agrarian reform of 1944, assuming the division of all estates with the total area of more than 100 ha or 50 ha of agricultural land to the maximum size of 2 or 5 ha³⁵ lay at the root of this process.

After the war, the palace and park in Adampol were to house a tuberculosis hospital, the palace in Jabłoń became the seat of a primary school and then a technical secondary school, while Klemensów became home to a social welfare home. This entailed the conversion of the interior of buildings, but it also guaranteed their ongoing maintenance.

Transformations also affected parks owned by State Forests; tree stands were cut down and their spatial layout and composition were disrupted by new investments, such as school grounds, various extensions and newly constructed buildings or, finally, the flagship project of People's Poland, i.e., the construction of the canal Wieprz – Krzna, which divided the palace-park complex in Jabłoń and separated it from some of the buildings, including the chapel and 90% of the park's area.

The period of political transformation significantly affected the condition of these buildings. Some palaces are subject to claims of their former owners' heirs (Klemensów), others are in private hands (Jabłoń), and some of them still retain their post-war functions, an example of which is the palace and park in Adampol, which housed a sanatorium since 1946 and now functions as an Independent Public Health Care for Tuberculosis and Lung Diseases. The main building has been preserved in good condition. In the former palace, there are still elements of furnishings of the Różanka palace. New investments are carried out in the space of the park and the building itself. In 2014, renovation works were carried out to rebuild retaining walls and a fountain in the palace's courtyard³⁶.

To sum up, today's greatest threat to the palace-park complexes is the lack of open-minded owners and necessary maintenance. Immediately after the World War II, many palaces and parks in the Lublin Region could have been saved. However, today they are only fit for

³³ P.A. Czyż, *op. cit.*, pp. 45-46.

³⁴ D. Fijałkowski, M. Kseniak, *op. cit.*, p. 149.

³⁵ Decree of the Polish Committee of National Liberation of 6 September 1944 on Agrarian Reform (Journal of Laws No. 4, item 16, 17), pp. 18-21.

³⁶ Number of public procurement notice: 162758-2014.

III. 1. Selected palace and garden unita of Zamoycki Estate: a – Klemensów – present condition, b – Różanka – present condition, palace ruins, c – Różanka – palace in drawing in Adampol, d – Adampol – present condition, e – Jabłoń – present condition (photo by author)

II. 1. Wybrane założenia pałacowo-parkowe Ordynacji Zamoyckich: a – Klemensów – stan obecny, b – Różanka – stan obecny, ruiny pałacu, c – Różanka – pałac na malowidłach w Adampolu, d – Adampol – stan obecny, e – Jabłoń – stan obecny (fot. autor)

reconstruction. This is the result of their lack of function, slow devastation and deterioration. Paradoxically, for some of those buildings demise came in the times of political transformation and then the 1990's, i.e., the days when Poland had already regained its freedom.

1. Wprowadzenie

Ordynacja Zamoyska¹ powstała na ziemiach Lubelszczyzny w 1589 r. decyzją sejmu walnego w Warszawie. Jej założycielem był Jan Zamoyski, pełniący ówczesnie funkcję kanclerza i hetmana wielkiego koronnego². Pierwotnie w skład Ordynacji wchodziły cztery wsie (Skokówka, Zdunów, Kalinowice i połowa wsi Pniówek) oraz dwa miasta (Zamość i Tarnogród). Z biegiem lat powierzchnia Ordynacji powiększała się. Wiązało się to z nadaniami króla, wykupem zadłużonych majątków szlacheckich, korzystnymi koligacjami rodzinnymi, a także czterokrotnym ożenkiem Jana Zamoyskiego³.

Już pod koniec życia I Ordynata majątek liczył 6 miast i 23 wsie o łącznej powierzchni 3830,2 km²⁴, zaś w 2 połowie XVIII w. w skład kompleksu dóbr wchodziło aż 10 miast i 195 wsi.

W wyniku trzeciego rozbioru Polski (pozostałe po poprzednich rozbiorach) ziemie Ordynacji znalazły się ostatecznie pod zaborem austriackim⁵, co paradoksalnie zapewniło im stabilizację i możliwość dalszego rozwoju. Wiązało się to z polityką prowadzoną przez X Ordynata – Andrzeja Zamoyskiego, której wynikiem było uznanie odrębności prawnej i terytorialnej Ordynacji przez zaborcę⁶.

¹ Inna nazwa Ordynacji to tzw. majorat lub fideikomis. Za: A. Meleń, *Ordynacje w dawnej Polsce*, Lwów 1929, s. 21-22. Ordynacja Zamoyska była czwartą ordynacją powołaną do życia na terenie Rzeczypospolitej. Pierwsze trzy zostały założone na Litwie w 1586 r. przez rodzinę Radziwiłłów. Były to ordynacje: nieświecka, ołycka i klecka. Po Ordynacji Zamoyskiej (1586) na terenach Korony powstały jeszcze cztery ordynacje: Ordynacja Myszkowskich (1601), Ordynacja Ostrogowskich (1609), Ordynacja Chreptowiczów (1648) i Ordynacja książąt Sułkowskich (1775). Za: A. Meleń, *op. cit.*, s. 10-15.

² Ordynacje powoływane były w Koronie dość niechętnie. Wiązało się to bowiem ze zgodą sejmu polskiego i znaczną autonomią tzn. wyjęcia Ordynacji spod ogólnie obowiązującego prawa i norm prawnych. Za: A. Meleń, *op. cit.*, s. 19; R. Orłowski, *Dzieje dóbr Ordynacji Zamoyskiej do końca Rzeczypospolitej szlacheckiej*, [w:] „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin – Polonia”, Sectio H, Vol. II, 8, 1968, s. 148.

³ A. Tarnawski, *Działalność gospodarcza Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana w kor. (1572-1605)*, Lwów 1935, s. 48.

⁴ Całkowita powierzchnia Ordynacji Zamoyskiej wynosiła 3830 km². W jej skład wchodziło: 5 miast i 149 wsi, latyfundium podolskie, liczące 5 miasteczek i ok. 50 wsi o powierzchni 2615 km² oraz królewsczyzny o powierzchni 11 tys. km² wraz z 12 miastami i 612 wsiami. Za: R. Maliszewska, *Historia rodu Zamoyskich*, [w:] *Zamoyscy w Jabłoni*, Stowarzyszenie Miłośników Ziemi Jabłońskiej w Jabłoni, Jabłoń 2010, s. 28.

⁵ R. Orłowski, *Szkice z dziejów Ordynacji Zamoyskiej w XVIII wieku. Polski wariant zachodnioeuropejskich dóbr rodzinnych*, Wyższa Szkoła Zarządzania i Administracji w Zamościu, Zamość 2011, s. 26.

⁶ B. Kwiatkowski, *Folwarki Lubelszczyzny. Historia rozwoju i zabudowy*, Wydawnictwo Politechniki Lubelskiej, Lublin 2012, s. 66-68.

Mniej więcej w tym samym czasie wznoszone były nowe założenia pałacowo-parkowe, których rezydencje oprócz funkcji reprezentacyjnych pełniły także rolę ośrodków gospodarczych dla dóbr ziemskich. Pałacom często towarzyszyły rozległe parki, stanowiące ich istotne dopełnienie. Przykładem tego typu założenia ogrodowego jest zespół pałacowo-parkowy w Klemensowie, pełniący funkcję letniej rezydencji, wzniesiony przez Tomasza Zamoyskiego w latach 1774-1776⁷.

Oprócz nowo wznoszonych rezydencji rodzina Zamoyskich wchodziła również w posiadanie majątków w wyniku ożenku bądź zakupu. Taki właśnie los spotkał nadbużański majątek pałacowo-parkowy w Różance. Pałac, wzniesiony przez rodzinę Pocięjów, stał się w 1798 r. siedzibą linii włodawskiej Ordynacji Zamoyskiej dzięki małżeństwu Zofii Czartoryskiej ze Stanisławem Kostką Zamoyskim⁸. W 1915 r. pałac zniszczono, a siedzibę rodziny Zamoyskich przeniesiono do pobliskiego Adampola. Podczas budowy rezydencji w Adampolu wykorzystano wiele elementów, które udało ocalić się z pałacu Różanieckiego, m.in. marmurowe kominki, rzeźby czy XIII-wieczne witraże⁹. Podobnie rzecz się miała z zespołem pałacowo-parkowym w Jabłoni, który własnością rodziny Zamoyskich stał się dopiero w 1884 r., zaś swą neogotycką formę uzyskał za sprawą przebudowy w latach 1904-1905¹⁰.

W wyniku dekretu uwłaszczeniowego chłopów na ziemiach Królestwa Polskiego z 1864 r.¹¹ powierzchnia Ordynacji zmniejszyła się o ponad połowę. I wojna światowa oraz wojna bolszewicka z 1920 r. wpłynęła znacząco na Ordynację. W wyniku działań wojennych wiele zabytkowych założeń zostało zniszczonych bądź splądrowanych, a jej koniec przypieczętowała reforma rolna z 1944 r.¹², którą uznaje się za kres trwania największego majątku ziemskiego II Rzeczypospolitej.

2. Cel badań

Głównym celem niniejszego artykułu jest zaprezentowanie wybranych założeń pałacowo-parkowych Ordynacji Zamoyskiej, ich historii, stanu zachowania oraz zagrożeń wpływających na ich obecną kondycję. Ponadto w opracowaniu poruszono problem parcelacji historycznych założeń pałacowo-parkowych, ich zmian własnościowych, jak również pełnionych przez nie funkcji.

⁷ R. Aftanazy, *Dzieje rezydencji na dawnych Kresach Rzeczypospolitej*, T. II, Ossolineum 1991-1997, s. 292-305.

⁸ G. Rąkowski, *Polska egzotyczna II*, Rewasz, Pruszków 2000, s. 146.

⁹ P.A. Czyż, *Zamoyscy na ziemiach włodawskich*, „Radzyński Rocznik Humanistyczny”, t. 8, 2010, s. 45-46.

¹⁰ J. Żywicki, *Architektura neogotycka na Lubelszczyźnie*, idea media, Lublin 1998, s. 204.

¹¹ K. Pałubska, K. Pudelska, *Zmiany własnościowe i ich wpływ na stan zabytków i przekształcenia granic historycznych założeń parkowych Lubelszczyzny*, [w:] *Planowanie krajobrazu. Wybrane zagadnienia*, Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego w Lublinie, Lublin 2013, s. 87. W 1864 r. władze carskie wprowadziły w Królestwie Polskim dekret uwłaszczeniowy, który „zwalniał włościan ze wszystkich powinności wobec dworu”, co doprowadziło do parcelacji oraz ruiny gospodarczej licznych majątków. Za: E. Przesmycka, *Lubelszczyzna. Wielokulturowość osadnictwa, budownictwa i architektury*, Lublin 2008, s. 211.

¹² Parcelacji poddane zostały wszystkie majątki o powierzchni powyżej 50 ha. Za: E. Przesmycka, *op. cit.*, s. 212.

3. Opis badań

Na potrzeby pracy zostały wykonane zarówno badania historyczne, jak i terenowe. Początkowym etapem było przeprowadzenie kwerendy archiwalnej oraz analiza źródeł kartograficznych. Podczas badań terenowych zrealizowano dokumentację fotograficzną oraz rysunkową, co umożliwiło określenie stanu zachowania układu przestrzennego zespołów, zabudowań oraz powiązań krajobrazowych badanych założeń pałacowo-parkowych.

Wyniki przeprowadzonych badań pozwoliły zdefiniować zagrożenia, przed jakimi znajdują się historyczne założenia parkowe. Opis przeprowadzonych badań został przedstawiony na przykładzie czterech miejscowości: Klemensowa, Różanki, Adampoli i Jabłonia.

4. Stan badań

W chwili obecnej Ordynacja Zamoyska, a zwłaszcza założenia pałacowo-parkowe położone na jej obszarze, nie doczekały się całościowej monografii, choć niektóre zespoły opisywane były w licznych artykułach i rozdziałach książek. Publikacje dotyczące założeń rezydencjonalnych Lubelszczyzny zaczęły bowiem powstawać dopiero w okresie dwudziestolecia międzywojennego.

Jednym z najważniejszych źródeł informacji, dotyczących zespołów pałacowo- i dworsko-parkowych Lubelszczyzny, jest 11-tomowa publikacja R. Aftanazego (1986-1993) *Dzieje Rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*. W pracy przedstawiono historię rezydencji na terenie „międzyrzecza” Wisły i Bugu. W tomie VI opisano m.in. Klemensów i Łabunie, zaś w tomie II zespół pałacowo-parkowy w Różance.

Rewaloryzacja oraz historią ogrodów w Polsce zajmowali się G. Ciołek (1954), J. Bogdanowski, L. Majdecki (1978). Założenia ogrodowe Lubelszczyzny były tematem prac D. Fijałkowskiego (1983)¹³ i M. Kseniaka, autora licznych ewidencji zabytkowej zieleni parkowej na terenie Lubelszczyzny i dawnego województwa zamojskiego. Do najważniejszych publikacji tego autora należą *Parki i ogrody dworskie w województwie lubelskim* (1981, 1983).

O dziedzictwie kulturowym Ordynacji Zamoyskiej i samej Ordynacji pisali także A. Meleń (1929), R. Orłowski (1968, 2011), J. Kubiak (1971), D. Kawałko (1986), H. Maławska (1991), J. Kowalczyk (2001), E. Maj (2003) i B. Kwiatkowski (2012).

Duży wkład we współczesny stan wiedzy dotyczącej założeń rezydencjonalnych Ordynacji Zamoyskiej wnoszą opracowania wydane nakładem lokalnych organizacji i stowarzyszeń regionalnych. W 2009 r. wydana została książka *Jabłoń w historii i wspomnieniach*¹⁴, zaś rok później publikacja *Zamoyscy w Jabloniu*¹⁵. Szczegółowe studia dotyczące sylwetki Augusta Zamoyskiego są przedmiotem publikacji z 2011 r. pt. *W kręgu Augusta Zamoyskiego studia z historii sztuki w czterdziestą rocznicę śmierci artysty*¹⁶.

¹³ D. Fijałkowski wraz z M. Kseniakiem są autorami publikacji *Parki wiejskie Lubelszczyzny. Stan, ochrona i rewaloryzacja biocenotyczna*, PWN, 1983, s. 5-411. W książce opisano parki na terenie Lubelszczyzny oraz przedstawiono podstawy ochrony konserwatorskiej.

¹⁴ Publikacja została wydana nakładem Gminnego Ośrodka Kultury w Jabloniu.

¹⁵ Publikacja ta została wydana staraniem Stowarzyszenia Miłośników Ziemi Jabłońskiej wraz z Lubelskim Oddziałem Stowarzyszenia Historyków Sztuki w Lublinie.

¹⁶ *W kręgu Augusta Zamoyskiego. Studia z historii sztuki. W czterdziestą rocznicę śmierci artysty*, pod red. L. Lameńskiego i E. Błotnickiej-Mazur, Gminny Ośrodek Kultury w Jabloniu, Stowarzyszenie

Tematyką założeń rezydencjonalnych położonych w różnych częściach Polski zajmowali się także J. Kowalczyk (1959), T.S. Jaroszewski (1970), A. Miłobędzki (1980, 1982), G. Balińska (1996, 2000, 2003, 2004), J. Żywicki (1998), L. Świetlicki (1999), I. Rolska-Boruch (1999, 2003), E. Przesmycka (2001, 2008)¹⁷, A.B. Brzozowski (2005), Z. Myczkowski, (2006, 2007, 2008), M. Jagiełło-Kończak (2007), W. Brzozowski (2007, 2010), A. Łoś, (2008), J. Kalisz (2009), A. Sypek i B. Sypek (2009). Badania związane z problematyką założeń rezydencjonalnych zawarto też w kilku pracach zbiorowych pod redakcją G. Michalskiej i D. Leszczyńskiej (2011), L. Lameńskiego i E. Błotnickiej-Mazur (2011) oraz E. Banasiewicz-Szykuły (2011).

Założenia rezydencjonalne były tematem licznych konferencji i seminariów. Można tu wymienić cykliczną konferencję, organizowaną od 2000 r. w Muzeum w Kozłowiec *Ziemianstwo na Lubelszczyźnie*, a także seminarium pt. *Dwór Polski zjawisko historyczne i kulturowe*¹⁸. Konferencje naukowe z cyklu sztuki ogrodowej i dendrologii historycznej, pod redakcją A. Mitkowskiej, Z. Mirka, K. Hodor i K. Łakomy, uzupełniają tematykę zagadnienia z zakresu sztuki ogrodowej.

5. Wyniki

Zespół pałacowo-parkowy w Jabłoniu zlokalizowany jest w północno-wschodniej części województwa lubelskiego. Pierwszymi właścicielami majątku była rodzina Połubińskich. Jednokondygnacyjny pałac o cechach neogotyckich wzniesiony został ok. 1820 r. W tym samym czasie powstał ogród angielski towarzyszący zabudowaniom. W 1884 r. wieś Jabłoń staje się własnością rodu Zamoyskich i to za ich sprawą w 1905 r. przebudowie ulega pałac. Na jego miejscu powstaje reprezentacyjna rezydencja, utrzymana w stylu neogotyku angielskiego, projektu wiedeńskiej pracowni Ferdynanda Felnera. Poza pałacem, oranżerią, kaplicą, bramą i kordegardą, powstała ćwierćkolistą galeria, łącząca istniejącą oficynę z pałacem. W parku wybudowano także bażanciarnię i leśniczówkę¹⁹. Park towarzyszący kompleksowi zabudowań liczył wówczas ponad 70 ha²⁰, a przeprojektowany został przez F. Szaniora²¹.

W wyniku I wojny światowej zespół pałacowo-parkowy w Jabłoniu uległ znaczącym zniszczeniom. Jednak kresem jego trwania okazał się rok 1944. W wyniku dekretu o reformie rolnej majątek stał się własnością Skarbu Państwa. Zespół pałacowo-parkowy został

Miłośników Ziemi Jabłońskiej w Jabłoni, Lubelski Oddział Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Jabłoń 2011, s. 1-132.

¹⁷ W 2001 r. w Lublinie wydana została książka *Przeobrażenia zabudowy i krajobrazu miasteczek Lubelszczyzny*. E. Przesmycka prowadziła także badania w ramach własnego programu badawczego (Grant 4 T07F 014 27) – *Wielokulturowość architektury Polski południowo-wschodniej*. Zagadnienia budownictwa folwarcznego stanowiły podstawę pracy doktorskiej Bartłomieja Kwiatkowskiego, wykonywanej pod kierunkiem Elżbiety Przesmyckiej: *Stan zachowania oraz metody rewitalizacji zabudowy folwarcznej Lubelszczyzny* (grant promotorski PB/1531/T07/2005/28). W 2008 r. Elżbieta Przesmycka opublikowała monografię pt. *Lubelszczyzna. Wielokulturowość osadnictwa, budownictwa i architektury*.

¹⁸ Seminarium organizowane jest przez Stowarzyszenie Historyków Sztuki i Dom Środowisk Twórczych w Kielcach.

¹⁹ J. Żywicki, *op. cit.*, s. 204-207.

²⁰ *Ibidem*, s. 204.

²¹ D. Fijałkowski, M. Kseniak, *op. cit.*, s. 142.

rozparcelowany. Tereny leśne i parkowe wraz z zabytkowym drzewostanem przeszły na własność Lasów Państwowych, część historycznego drzewostanu została wykarczowana, zaś sam naturalistyczny park przypałacowy został okrojony do powierzchni 8 ha²². Układ kompozycyjny parku został jednak całkowicie zaburzony przez budowę kanału Wieprz – Krzna na początku lat 60. XX w. W wyniku realizacji tego sztandarowego projektu epoki PRL naturalistyczny park zmniejszył swoją powierzchnię o prawie 90%. Kanał oddzielił zespół pałacowy od części wschodniej parku, wraz z neogotyckim kościołem ufundowanym przez rodzinę Zamoyskich. W tym samym czasie przebudowano i rozebrano wiele budynków folwarcznych.

W latach 50. XX w. pałac (wschodnie skrzydło) pełnił funkcję szkoły podstawowej, następnie zaś Technikum Suszarniczo-Rolniczego wraz z internatem. Budynek uległ zniszczeniu wskutek pożaru w 1968 r.²³ Od końca lat 90. XX w. zespół pałacowo-parkowy znajduje się w rękach prywatnych. Trwają prace remontowe (il. 1e).

W przeciwieństwie do zespołu pałacowo-parkowego w Jabłoniu losy rezydencji w Klemensowie wraz z parkiem były bardziej łaskawe.

Zespół pałacowo-parkowy został wybudowany w latach 1744-1746 przez Tomasza Antoniego Zamoyskiego dla syna Klemensa – przyszłego VIII Ordynata. Jednopiętrowy pałac wzniesiono na podstawie projektu Jana Andrzeja Bema. Pałac pełnił funkcję rezydencji letniej rodziny Zamoyskich, był również miejscem podratowania zdrowia Klemensa Zamoyskiego, cierpiącego na chorobę płuc (il. 1a).

Pałac klemensowski otoczony był ze wszystkich stron jednym z największych w Polsce parków krajobrazowych. Do dzisiaj jest to jedno z największych założeń ogrodowych w województwie lubelskim, liczącym aż 140 ha. Pierwotnie park, datowany na rok 1774, zajmował powierzchnię ok. 20 ha i utrzymany był w stylu francuskim. Ogród posiadał prosty, regularny układ wzdłuż jednej osi kompozycyjnej. Po dwóch stronach pałacu znajdowały się partery oraz aleje lipowe. Po 1820 r. park został przekształcony na styl krajobrazowy, stopniowo zwiększając swą powierzchnię do 250 ha, a w okresie międzywojennym nawet do 327 ha. W tym czasie partery przekształcono w rozległe gazony. Powstały także nowe rabaty i klomby. Park charakteryzował się dużą różnorodnością gatunkową drzew i krzewów. Na terenie założenia pałacowo-parkowego usytuowano też ogród warzywny, owocowy, jak również sad i szkółkę drzew owocowych i ozdobnych o łącznej powierzchni 12 ha²⁴.

W czasie II wojny światowej park wraz z pałacem znacznie podupadł. W pałacu mieścił się szpital niemiecki. Po wojnie zaś pałac wraz z parkiem użytkowany był przez siostry franciszkanki, które prowadziły w budynku pałacu dom dziecka. Później zaś mieścił się tam Dom Pomocy Społecznej dla dorosłych²⁵. W 2009 r. zakład został przeniesiony do nowego budynku w Szczebreszynie. Wiązało się to z brakiem możliwości dostosowania zabytkowego budynku pałacu do potrzeb osób niepełnosprawnych i starszych.

W tym samym roku Rada Powiatu Zamojskiego wyraziła zgodę, aby Zarząd Powiatu w drodze darowizny przekazał część majątku na rzecz Skarbu Państwa²⁶. 19 sierpnia 2009 r.

²² *Ibidem*.

²³ *Ibidem*.

²⁴ R. Aftanazy, *op. cit.*, s. 292-305.

²⁵ A. Przysada, *Historia zespołu pałacowo-parkowego*. Za: <http://www.szczebreszyn.pl/2009/03/historia-zespołu-palacowo-parkowego>, dostęp: 10.09.2014).

²⁶ A. Urbanowicz, *Klemensów wraca do Zamoyskich?*, „Tygodnik Zamojski”, 29 lipca 2009. Za: <http://www.tygodnikzamojski.pl/artukul/12750/klemensow-wraca-do-zamoyskich.html>, dostęp: 7.06.2012).

podjęto decyzję o sprzedaży majątku²⁷. Zespół został wyceniony na 5 mln złotych, co wzbudziło sprzeciw spadkobierców ostatniego Ordynata, domagających się zwrotu pałacu wraz z parkiem. Do chwili obecnej sytuacja majątku nie uległa zmianie. Pałac nadal stoi pusty, niszczyjąc, a zabudowania gospodarcze zamieszkiwane są przez ok. 35 rodzin. W 2014 r. wojewoda lubelski wydał decyzję zakazującą sprzedaży zespołu pałacowo-parkowego w Klemensowie.

Jeszcze inny los spotkał zespół pałacowo-parkowy w Różance. W chwili obecnej z całego zespołu pozostały jedynie fragmenty krajobrazowego parku oraz zabudowania folwarczne. O tym, że niegdyś istniał tu pałac, świadczą jedynie ruiny jego piwnic.

Pałac w Różance wzniesiony został w latach 1713-1716 prawdopodobnie według projektu Józefa Pioli, a jego ówczesnym właścicielem był Ludwik Pociąg. Różanka nad Bugiem stała się siedzibą linii włodawskiej Ordynacji Zamoyskiej za pośrednictwem córki Izabeli, Zofii Czartoryskiej, która wniosła w posagu dobra włodawskie Stanisławowi Kostce Zamoyskiemu w 1798 r.²⁸ (il. 1b i 1c).

Posiadłość w Różance położona jest na lewobrzeżnej, malowniczej skarpie, opadającej do koryta rzecznego Bugu. Pałac, wybudowany na planie prostokąta w stylu włoskim, posiadał dwupoziomowe piwnice. Dach budynku, kryty dachówką, polewaną w kolorze niebieskim, zwieńczony był herbami pierwszych właścicieli. Ogród towarzyszący dworowi pierwotnie urządzony został w stylu francuskim, z odwzorowaniami osiowymi, szpalerami ze strzyżonych lip i parterami kwiatowymi. Od strony rzeki znajdowały się tarasy wkomponowane w skarpe, skąd dwustronnymi schodami schodzono w dolinę rzeki. W XIX w. ogród został przekształcony na park angielski za pośrednictwem szwajcarskiego ogrodnika Moeklina²⁹. W 1915 r. pałac zniszczono, a siedzibę rodziny Zamoyskich przeniesiono do pobliskiego Adampola³⁰ (il. 1d).

Obecnie zabudowania różanieckie (dawny folwark) znajdują się w rękach kilku właścicieli. Układ przestrzenny parku został częściowo zaburzony. Przejście nad dolinę rzeki Bug możliwe jest jedynie „dzikimi” ścieżkami. W miejscu, gdzie ówczasnie znajdował się pałac, znajdują się pozostałości podpiwniczenia. Od frontu niegdyś istniejącego budynku w chwili obecnej znajduje się boisko trawiaste, na którym organizowane są mecze młodzieży, festyny czy dożynki. Drzewostan parku jest zaniedbany i zubożały, choć można natrafić na jego terenie na pomniki przyrody. W parku znajdują się jeszcze rytmiczne fragmenty nasadzeń kasztanowców, które niegdyś wyznaczały granice wewnątrz parkowych³¹. Granice parku w Różance nigdy nie były rygorystycznie określone, rozpościerając się wzdłuż Bugu na znaczne odległości. W chwili obecnej obszarami sąsiadującymi z parkiem, położonymi wzdłuż doliny rzecznej, jest teren należący do ośrodka opieki oraz tereny kościoła, rzeką Bug biegnie zaś granica terytorium Rzeczypospolitej (il. 2b).

Po utracie pałacu w Różance w latach 1923-1927 kolejny przedstawiciel rodu Zamoyskich, Konstanty, rozpoczyna budowę pałacu myśliwskiego w Adampolu, miejscowości położonej niedaleko Włodawy. Projektantem założenia jest Jan Koszczyk Witkiewicz. Przeważającym stylem budowli jest neobarok i rosyjski klasycyzm. Założenie pałacowe tworzy kilka budynków położonych wokół dziedzińca, m.in. oficyna, taras z basztą oraz oranżeria. Podczas budowy posiadłości w Adampolu wykorzystano wiele elementów, które udało oca-

²⁷ Wycena objęła pałac, wartość wszystkich budynków gospodarczych, parku (136 ha) i ogrodu (1,5 ha).

²⁸ G. Rąkowski, *op. cit.*, s. 146.

²⁹ R. Aftanazy, *op. cit.*, s. 131-135.

³⁰ A. Hucz, *Aktywność rodziny Zamoyskich z Włodawy*, [w:] *Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie*, Muzeum Zamoyskich w Kozłówce, Kozłówka 2001, s. 241.

³¹ D. Fijałkowski, M. Kseniak, *op. cit.*, s. 148.

lić się z pałacu w Różance, m.in. marmurowe kominki, rzeźby oraz XIII-wieczne witraże³². Od 1946 r. w Adampolu mieści się sanatorium przeciwgruźlicze. Park towarzyszący pałacowi liczy 1,5 ha i położony jest wśród lasów dębowo-sosnowych. Funkcje alei spacerowych pełnią wycięte w lesie dukty³³ (il. 2c).

6. Wnioski

Przedstawione zespoły pałacowo-parkowe w Adampolu, Klemensowie, Jabłoniu oraz Różance ulegały różnym przekształceniom. Było to wynikiem zawieruchy dziejowej, tak jak w zespole pałacowym w Różance, kiedy wyburzono pałac, czy też przebudowom, jakim podlegały parki i rezydencje (Jabłoń, Klemensów).

Najbardziej zauważalne zmiany przekształceń układów przestrzennych wiążą się ze zmianą funkcji oraz właściciela zespołu. Reforma rolna z 1944 r., zakładająca parcelację wszystkich majątków o powierzchni łącznej 100 ha lub 50 ha użytków rolnych do wielkości 2 lub 5 ha³⁴, stała się tego podstawą.

Po wojnie w zespole pałacowo-parkowym w Adampolu umieszczono szpital przeciwgruźliczy, w Jabłoniu szkołę podstawową, a potem technikum, zaś w Klemensowie dom opieki. Wiązało się to z przebudową wnętrz budynków, ale – co ważne – z ich bieżącą konserwacją.

Przekształceniom ulegały też parki będące własnością Lasów Państwowych, z których wycinano drzewostan, a także zaburzano układ przestrzenny oraz kompozycję przez nowe inwestycje, takie jak: boiska szkolne, różnego rodzaju dobudówki oraz nowo wznoszone budynki czy w końcu sztandarową realizację PRL – budowę kanału Wieprz – Krzna, który przeciął zespół pałacowo-parkowy w Jabłoniu, oddzielając go od części zabudowań – kaplicy oraz 90% powierzchni parku.

Okres transformacji ustrojowej wpłynął znacząco na kondycję tych obiektów. O część upominają się spadkobiercy (Klemensów), część znajduje się w rękach prywatnych (Jabłoń), a część funkcjonuje tak jak po II wojnie światowej, czego przykładem jest zespół pałacowo-parkowy w Adampolu, gdzie od 1946 r. w pałacu mieściło się sanatorium, a w chwili obecnej Samodzielny Publiczny Zakład Opieki Zdrowotnej Gruźlicy i Chorób Płuc. Główny budynek zachowany jest w dobrym stanie. W dawnym pałacu nadal znajdują się elementy wyposażenia pałacu w Różance. W przestrzeni parku i w samym budynku prowadzone są nowe inwestycje. W 2014 r. przeprowadzone zostały prace, mające na celu odbudowę murków oporowych oraz fontanny na dziedzińcu pałacowym³⁵.

Podsumowując, największym współczesnym zagrożeniem dla zespołów pałacowo-parkowych jest brak światłego właściciela i brak konserwacji. Wiele zespołów pałacowych na obszarze Lubelszczyzny po II wojnie światowej można było uratować. Niestety, dziś nadają się jedynie do odbudowy. Jest to wynikiem braku funkcji, powolnej dewastacji i niszczenia obiektów. Paradoksalnie okazuje się zatem, że kresem trwania części tego typu obiektów był czas transformacji ustrojowej, a potem lata 90. XX w., czyli czasy wolnej Polski.

³² P.A. Czyż, *op. cit.*, s. 45-46.

³³ D. Fijałkowski, M. Kseniak, *op. cit.*, s. 149.

³⁴ Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 6 września 1944 roku o przeprowadzeniu reformy rolnej (Dz.U. Nr 4, poz. 16-17), s. 18-21.

³⁵ Numer ogłoszenia zamówień publicznych: 162758-2014.

